

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 7 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2022: 210-242

İdil-Ural Tatarlarından Tahir İlyâsî'nin Gözüyle Yüzyıl Önce İstanbul'da Sosyal, Kültürel ve Dinî Hayat

*Social, Cultural and Religious Life in Istanbul a Century Ago Through the Eyes of Tahir
İlyasi One of the Idel-Ural Tatars*

Sabri ÇAP

Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslâmî Assoc. Prof., İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of
İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı. Islamic Sciences, Department of Hadith.

sabricap@hotmail.com. Orcid: 0000-0002-1999-2893

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

12.09.2022

Kabul Tarihi / Accepted

26.12.2022

Atıf/Cite: Çap, Sabri. "İdil-Ural Tatarlarından Tahir İlyâsî'nin Gözüyle Yüzyıl Önce İstanbul'da Sosyal, Kültürel ve Dinî Hayat". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 7/2 (2022), 210-242.

<https://doi.org/10.20486/imad.1174340>

Bu makale Azerbaycan'da yapılan V. Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumu'nda (15-17 Mayıs 2022, Guzanlı/Ağdam) sunulan ve bildiri kitabında yayımlanan (V. Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumu Bildirileri I-II, ed. Şehla Halilli vd. (Bakü: Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2022), 2/306-322) "İdil-Ural Tatarlarından Tahir İlyâsî'nin (1881-1933) Gözüyle İstanbul'da Dinî Hayat" başlıklı bildirinin genişletilerek yeniden ele alınmasıyla oluşturulmuştur."

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Çarlık Rusyası'nda 1881 yılında doğmuş olan Tahir İlyâsî, Rusya'da açlık sıkıntısı yaşayan Müslümanlara yardım toplamak maksadıyla 1922 yılında Türkiye'ye gönderilmiş ve İstanbul'da kaldığı 18 Haziran-28 Ağustos 1922 tarihleri arasında kapsayan bir günlük tutmuştur. Bu tarihler, Büyük Taarruz'un hazırlıklarının yapıldığı dönem olup işgal yıllarını kapsamaktadır. Tahir İlyâsî, İstanbul'da bulunduğu sürede iyi bir gözlemci olarak Osmanlı toplumunun sosyal yapısı ve iktisâdî durumu ile birlikte insanların dinî duygu ve düşünceleri hakkındaki müşahedelerini de günlüğüne yansıtmıştır. İlyâsî ayrıca hem din görevlilerinin hem de halkın İslâm'ın bazı ilkelerine aykırı davranışlarından da üzüntüyle söz etmektedir. İstanbul'da kaldığı sürede başta şeyhülislâm olmak üzere üst seviyede birçok idareci ve âlimle görüşmüş olan İlyâsî, o dönemdeki Osmanlı medreselerinin, kütüphane ve müzelerinin durumu, cuma ve bayram namazları, cenaze merasimi ve sünnet düğünü gibi hususlarda gözlemlerini aktarmıştır. Bu makale, Tahir İlyâsî'nin 1922 yılına ait İstanbul günlüğü bağlamında işgal yıllarındaki İstanbul'da dinî hayatı, sosyal hayattaki problemleri ve burada bulunan Kırım ve İdil-Ural Tatarlarının durumlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Tahir İlyâsî'nin bazı dinî konulara dair görüşlerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Rusya Müslümanları, İdil-Ural Tatarları, İstanbul, Tahir İlyâsî.

Abstarct

Born in Tsarist Russia in 1881, Tahir Ilyasi was sent to Turkey in 1922 to gather aid for the starving Muslims in Russia, and he kept a diary covering the period between June 18 and August 28, 1922 when he was there stayed in Istanbul. These dates are the period when preparations for the Great Offensive were made and include the years of occupation. As a good observer, Tahir Ilyasi reflected in his diary on the social structure and economic situation of Ottoman society, as well as people's religious feelings and thoughts during his stay in Istanbul. Ilyasi also mentions with sadness the behavior of both religious officials and the public against some principles of Islam. During his stay in Istanbul, Ilyasi, who has met with many high-ranking administrators and scholars, especially the shaykh al-Islâm, transmits his observations on the situation of Ottoman madrasahs, libraries and museums, Friday and Eid prayers, funeral ceremonies and circumcision celebrations at that time. This article aims to examine the religious life in Istanbul, problems of social life and the situation of the Crimean and Idel-Ural Tartars in Istanbul in the context of Tahir Ilyasi's 1922 Istanbul diary during the years of occupation. Tahir Ilyasi's views on some religious issues are also included.

Keywords: Islamic History, Russian Muslims, Idel-Ural Tatars, Istanbul, Tahir Ilyasi.

Giriş

Rusya'da Çariçe II. Katerina (1762-1796) döneminde, 1788 yılındaki fermanla Müslümanların dinî işlerini yürütmek üzere Orenburgskoe Muhammedenskoe Duhovnoye Sabraniye (Orenburg Muhammedî Ruhânî İdaresi) kurulmuştu. 1789 yılında Ufa şehrinde faaliyete geçen bu Şer'î Mahkeme, Rusya'da yaşayan Müslümanları birbirine bağlayan ve hukukî statülerini belirleyen bir müessese hüviyetindeydi. Rus

Çarlığı'nın seçtiği bir müftüye tabi olan Müslümanlar, bu müessese sayesinde birbirleri arasındaki rabitaları kuvvetlendirmiş ve zamanla cami ve mescitler yapıp buralarda imam, molla, kadı ve muallimler yetiştirmişlerdir.¹

19. ve 20. yüzyıla gelindiğinde Rusya Müslümanları arasında edebiyat, tarih, eğitim, din, siyaset, kültür gibi muhtelif alanlarda çok sayıda âlim yetişmiştir. Abdünnasîr Kursavî (öl. 1812), Şihâbeddin Mercânî (öl. 1889), Kayyûm Nâsîrî (öl. 1902), İsmail Gaspıralı (öl. 1914), Âlimcan Barudî (öl. 1921), Yusuf Akçura (öl. 1935), Rızâeddin Fahreddin (öl. 1936), Ziyaeddin Kemâlî (öl. 1942), Abdürreşid İbrahim (öl. 1944), Mûsâ Cârullah (öl. 1949), Zakir Kadiri Ugan (öl. 1954) ve Zeki Velidi Togan (öl. 1971) bunlardan sadece birkaçıdır. Bir kısmı Anadolu coğrafyasında da tanınan bu âlimler, İdil-Ural bölgesinde çok sayıda Türkçe gazete ve dergi neşretmiş, ıslahat ve tecdid faaliyetlerinde bulunmuş, özellikle eğitim alanında ciddi reformlar gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Anadolu'da etkin görevler ifa edenler de olmuştur.²

İdil-Ural bölgesiyle Anadolu arasındaki yoğun ilişkiler umumiyetle Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde başlamıştır. O, İslâm birliğini hedefleyerek Japonya, Hindistan ve Çin Müslümanlarına ulaşmak istediğinde öncelikle Abdürreşid İbrahim gibi Kazan ve çevresinde yaşayan Müslüman âlimlerden istifade etmişti.³ Zira Kazan Tatarları daha çok Orta Asya ve Çin'le ticaret yapmaktaydılar ve bölgeyle kuvvetli irtibatlara sahiptiler.⁴ Sonraki yıllarda Kazan ve civarından çok sayıda talebe ve âlimin hilafet merkezi İstanbul'a gelmesi, bu coğrafyayla Anadolu arasındaki bağları daha da kuvvetlendirmişti.

İdil-Ural bölgesinde yetişmiş önemli şahıslardan biri de Tahir Ahmetcanoğlu İlyâsî'dir (1881-1933). O, 1922 yılında yaklaşık üç ay İstanbul'da kalmıştır. Hayatı,

¹ Arzu Kılınç, "Önsöz ve Giriş", *İstanbul Hatıratı 1922*, mlf. Tahir İlyâsî (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019), 10, dip. 12.

² Türkiye'de muhtelif görevlerde bulunan Tatarlar hakkında bk. Nadir Devlet, "Türkiye'ye Katkıda Bulunan Tatar-Başkurtlar", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), 161-173.

³ Geniş bilgi için bk. Arzu Kılınç, "II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, haz. Mehmet Metin Hülâgü vd. (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 1/270-273.

⁴ Arzu Kılınç Ocaklı, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 13/1618. Kazan Türkleri hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri-Türk Tarihinin Hazin Yaprakları* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966).

eserleri ve düşünceleri hakkında bilgi veren kaynakların sınırlı olması dolayısıyla Türkiye’de bulunduğu sırada tuttuğu günlüklerdeki bilgiler çok değerlidir. Binaenaleyh bu çalışmada ağırlıklı olarak Tahir İlyâsî’nin Türkiye’ye yolculuğu sırasında ve Türkiye’de tutmuş olduğu günlüklerin İstanbul ile ilgili bölümünden ibaret olan ve daha önce Arzu Kılınç tarafından giriş, dipnot, resim ve bazı önemli belgeler eklenerek yayımlanan günlük merkeze alınmış, bu yolla hem Tahir İlyâsî’ye hem de gözlemlerine dair bir değerlendirme yapılmıştır.⁵

1. Tahir İlyâsî’nin Hayatı ve Eserleri

Tahir İlyâsî, 1881 yılında Çarlık Rusyası’nın Saratov vilâyetinde bulunan Kuznetskiy kazasının Süzüm nahiyesine bağlı İnderka köyünde doğdu. İlköğrenimini kendi köyünde tamamlayan İlyâsî, 1893-1897 yıllarında Hvalın kazasında bulunan bir medreseye devam etti. 1897-1903 yılları arasında ise Kazan’daki Muhammediye Medresesi’nde okudu. Bu medrese, Kazan’daki Tatar aydınlarından ve Rusya Müslümanları müftüsü olan Âlimcan Barudî (öl. 1921)⁶ tarafından kurulmuştu ve 19. yüzyılın sonunda Çarlık Rusyası’nda tanınmış yazar ve pedagog Kırımli İsmail Gaspıralı’nın okullarda başlattığı ve usûl-i cedîd olarak bilinen çağdaş eğitim metoduna göre faaliyet gösteriyordu.⁷ Arap dili ve edebiyatını genişçe öğrenmek isteyen İlyâsî, Muhammediye Medresesi’ni bitirdikten sonra 1903 yılında Arabistan’a ve Mısır’a giderek dört sene kadar oralarda kaldı. Bu seyahatlerinde Arap dili tarihi, lehçeleri ve çağdaş edebî üslup hakkında bir hayli birikim elde etti.⁸ İlyâsî, günlüğündeki bilgilere

⁵ Söz konusu günlük dışında daha önce Marsel Ahmetcanov, Tahir İlyâsî’nin kısa bir biyografisini yayımlamıştır. Marsel Ahmetcanov, “Tahir İlyâsî”, *Gasırlar Avazı (Eho Vekov)* 3-4 (2010), 167-170; Kılınç, “Önsöz ve Giriş”, 13.

⁶ Hakkında geniş bilgi için bk. Nadir Devlet, “Âlimcan Barudî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/463-464.

⁷ Muhammediye Medresesi’nin yanında örnek bir ilkokul açan ve ders kitapları yazan Barudî, Kazan’daki tutucu hocaların hışımına uğrayınca kuzeydeki Vologda bölgesine sürgüne gönderilmiştir. Bk. Abdullah Battal-Taymas, “Türk Dünyasında Usulücedid Hareketi”, *Türk Kültürü* 18 (1964), 119-125; Kılınç, “Önsöz ve Giriş”, 19, dip. 26. İdil-Ural bölgesinde kurulan usûl-i cedîd okulları ve ders müfredatları için bk. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 55-72.

⁸ Ahmetcanov, “Tahir İlyâsî”, 167-168; Kılınç, “Önsöz ve Giriş”, 19.

nazaran⁹ Mısır'da Ezher Üniversitesi'nde okumuş ve mezun olmuştur. Sonraki yıllarda tekrar Mısır'a gitmek istemişse de İngiliz idaresi kendisine ruhsat vermemiştir.¹⁰

Ezher Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1907'de ülkesine dönen İlyâsî, Muhammediye Medresesi'nde Arapça dersleri vermeye başladı.¹¹ Ayrıca o, burada riyâziyyât da okuttu.¹² Onun Kazan'daki çalışma hayatı 1916 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi'ne¹³ Arap dili ve edebiyatı ile cebir dersleri vermek üzere davet edildi. Beş yıl sonra 1921'de ailevî nedenlerle Kazan'a geri dönmek zorunda kaldı ve burada Doğu Dilleri Akademisi'nde tekrar Arapça dersleri vermeye başladı.¹⁴ Onun İstanbul sehahati de hayatının bu döneminde gerçekleşmişti.

Tahir İlyâsî, 1926'da Rusya Müslümanlarından oluşan bir heyetle Mekke Kongresi'ne ve Kahire'de düzenlenen bir toplantıya katıldı. Heyet, Rızâeddin Fahreddin'in başkanlığında Kazan Müslümanları tarafından seçilen Tahir İlyâsî ile Keşşâf Tercümanî, Abdullah Ömerî, Abdülvâhid Kârî, Mehdi Makulî ve Muslihiddin Halil olmak üzere altı kişiden oluşuyordu.¹⁵

İlyâsî Kazanlı tarihçi, ıslahatçı, din âlimi ve Tatar yenileşme hareketinin öncülerinden Şihabeddin Mercânî'nin (öl. 1889) kızı Aliye Hanım'ın kızıyla (torunuyla) evlendi. Mercânî 1838-1849 yılları arasında Orta Asya'da dinî tahsil görmüş ve Kazan'a

⁹ O, İstanbul'da bulunduğu sırada şeyhülislâm Mehmed Nuri Efendi'yi (öl. 1927) ziyaretleri münasebetiyle Ezher'de okuduğunu ve Şeyh Bahî't'in (öl. 1935) Ezher'den hocası olduğunu zikretmektedir. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 62.

¹⁰ İngiliz sefaretinden Mısır'a gidecek kişilerin kendine Mısırlı bir kefil göstermesi gerektiğini öğrenince Ezher'den hocası Şeyh Bahî't'i ve Şeyh et-Tantavî Cevherî'yi (ö.1940) kefil göstermişti. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 72, 80.

¹¹ İsmail Remiyev - Reis Davutov, "Edebi Süzlik: İlyâsî Tahir Ahmetcan Ulu", *Tatarstan* 1 (1993), 86; Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 20.

¹² O, İstanbul'da karşılaştığı Abdurrahman Efendi'nin 1907'de Muhammediye Medresesi rüştiyesinin dördüncü sınıfında iken kendisinden riyâziyyât dersleri aldığını ifade etmektedir. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 132.

¹³ 1889'da kurulmuş olan Hüseyniye Medresesi hakkında geniş bilgi için bk. Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 20, dip. 29; Taymas, *Kazan Türkleri*, 162-165. 19. yüzyılda Kazan Türkleri arasında medreselerin oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Nadir Devlet Türkolog A. Vambery'den 1870'lerde Kazan vilayetinde her 119 çocuğa bir medrese düştüğünü nakletmektedir. Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 55.

¹⁴ Ahmetcanov, "Tahir İlyâsî", 169; Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 20.

¹⁵ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 270-271; Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 21.

dönünce Mercânî Medresesi'ni kurmuştur. 1880'de hacca giderken İstanbul'a uğramış ve dönemin devlet adamlarıyla görüşmüş¹⁶ olan Mercânî'nin kütüphanesinin önemli bir kısmı bu evlilik dolayısıyla İlyâsî'ye kalmıştır.¹⁷

İlyâsî, ayrıca 1922-1929 yılları arasında Kazan'da Mercânî Mescidi'nde imamlık yaptı. 1929'da cezalandırılması sebebiyle Sibiry'a sürgüne gönderilen İlyâsî, 1933 yılının Mayıs ayında sürgünden dönerken Vologda'da hastalandı ve hayatını kaybetti.¹⁸

Az sayıda eser kaleme almış olan Tahir İlyâsî'nin Kazan'da yayımlanmış olan eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *Edebî Kaideler*: Arap dili ve edebiyatıyla ilgili olan bu eseri 1908'de T. K. mahlasıyla basılmıştır.¹⁹

2. *İlmü Cebir*: Ders notlarından oluşan bir cebir kitabı olup 1910 yılında basılmıştır.²⁰

3. *el-Müfîd*: İlyâsî'nin en önemli eserlerinden biri olup, Arapça-Tatarca bir sözlüktür. Eserin 324 sayfalık ilk cildi 1912'de yayımlanmış fakat diğer ciltler basılamamıştır.²¹

4. *Mercânî'nin Fıkıh Dairesindeki Hizmetleri*: İlyâsî, bu makaleyi Kazan'da yayımlanan *Mercânî Mecmuası* için 1915 yılında kaleme almıştır.²²

5. 1922 yılındaki Türkiye yolculuğu sırasında tuttuğu notlardan oluşan günlük.²³ Tahir İlyâsî'nin fikirleri ve hayatı hakkında en geniş kaynak özelliği taşıyan bu eserin şimdilik sadece Türkiye kısmı yayımlanmıştır.²⁴

¹⁶ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 22.

¹⁷ Ahmetcanov, "Tahir İlyâsî", 170; Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 22. Bu kitaplar günümüzde Tataristan Özerk Cumhuriyeti Kazan Devlet Üniversitesi'nin Nikolay İvanoviç Lobaçevski Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Daha küçük bir koleksiyon ise Âlimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün Elyazmaları, Bilimsel ve Arşiv Fonu Mirashanesi'nde bulunmaktadır.

¹⁸ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 21.

¹⁹ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 21.

²⁰ Ahmetcanov, "Tahir İlyâsî", 170; Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 21.

²¹ Remiyev - Davutov, "Edebi Sözlük: İlyâsî Tahir Ahmetcan Ulu", 86; Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 21.

²² Bk. Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 22.

²³ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 22.

²⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı 1922*, haz. Arzu Kılınç (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019).

2. Tahir İlyâsî'nin İstanbul Günleri

İlyâsî'nin hayatında en ayrıntılı bilinen zaman, kısa süreli bir dönemi içerse de 1922 yılında İstanbul'da kaldığı günlerdir. Zira o, hayatının bu döneminde günlük tutmuş, düşünceleri ve tanıdığı kimseler hakkında bir hayli bilgi vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uzun süre açlık sıkıntısı yaşayan İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlar, yardım toplamak maksadıyla resmî kurumları olan Nezâret-i Dîniyye bünyesinde "Açlara Yardım Heyeti" oluşturmuşlardır. Heyetin başkanı Kadı Keşşâfüddin Tercümânî ve Rusya Müslümanları Nezâret-i Dîniyye reisi Kadı Rızâeddin Fahreddin'in (öl. 1936) imzalarıyla 17 Nisan 1922'de İstanbul'da bulunan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne bir yardım talebi yazısı gönderilerek insanların maruz kaldıkları açlık sıkıntısı ayrıntılarıyla anlatılmıştır.²⁵ Yine aynı kişilerin imzalarıyla şeyhülislâma hitaben gönderilen yazıyla İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlara yardım talep edilmiş, yedi yıldan beri devam eden siyasî tartışmalar ve iç savaş sebebiyle şiddetli bir açlığın sürdüğü bölgede yaşayan Tatar, Başkurt ve Kırgızlardan üç milyon kişinin bundan etkilendiği belirtilmiştir.²⁶ 1922 yazında ise Rusya Müslümanlarının Mahkeme-i Şer'iyeye'sinde görevli olan Tahir İlyâsî (1881-1933) ve Ubeydullah Bûbî (1866-1936) yardım toplamak için İstanbul'a gönderilmiştir.²⁷

İstanbul'a gönderilen Ubeydullah Bûbî, Kazan'da dinî kurumlarda önemli görevler üstlenmiş ve bölgenin dinî hayatında etkili olmuş bir kişidir. Vyatka vilâyetinde tüm Rusya Müslümanları ve özellikle Tatarların eğitim hayatında önemli bir yere sahip olan ve Fransızca ile birlikte diğer Batı dilleri de öğretilen İş Bûbî Medresesi'ni kurmuş olan Bûbî ailesine mensup Ubeydullah, daha önce İstanbul'da eğitim görmüş ve Osmanlı eğitim kurumlarındaki tedaris usûllerini incelemiştir. O,

²⁵ Nuri Köstüklü, "1920'li Yılların Başlarında Kırım ve Kazan Türkleri'nin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye'nin Yardımları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 27/80 (Temmuz 2011), 295-296, 311-312; Hakan Kırmı, "Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922)", *Belleten* 75/274 (Aralık 2011), 934-935.

²⁶ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 10-11; Kemal Gurulkan vd., *Osmanlı Belgelerinde Kazan* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005), 62-63.

²⁷ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 11-12.

eğitim ve kültür alanında Rusya'daki Müslümanlar arasında önemli bir hareket olan Cedîdcilik²⁸ akımının önemli temsilcilerindedir.²⁹

İlyâsî ve Ubeydullah Bûbî'nin yolculuğu 10 Haziran 1922 Cumartesi günü Moskova'dan bindikleri trenle başlamış ve Sivastopol Limanı üzerinden bir Yunan gemisiyle devam ederek 18 Haziran'da İstanbul açıklarına gelmekle, 23 Haziran'da ise İstanbul'a ayak basmakla noktalanmıştır. İlyâsî, 18 Haziran Pazar günü saat 17:00 civarında İstanbul'a geldiklerini ve pasaport kontrollerini İngiliz, Fransız ve İtalyan zabıtlarının yaptıklarını belirtmektedir.³⁰ Ancak onlar İstanbul'a Sovyet Rusya'dan geldikleri için işgal güçleri tarafından gemiden inmelerine izin verilmemiş hatta aynı gemiyle geri gönderilecekleri söylenmiştir.³¹ Bunun üzerine kendilerine yardımcı olması için 1911-1912 yıllarında Hüseyiniye Medresesi'nde ve Bûbî'de muallimlik yapan, daha sonra İstanbul'a göçmüş olan ve bu esnada Cumhuriyet gazetesinin yazı işlerinde çalışan Feyzullah Efendi'ye bir mektup göndermişlerdir.³²

Tahir İlyâsî ve arkadaşı 23 Haziran 1922 Cuma günü nihayet Sühûlet Oteli'ne yerleşmişler³³ ve yaklaşık bir ay kadar bu otelde ikamet etmişlerdir. İlyâsî İstanbul'a geldiği ilk gün hemşehrilerinden Petersburg sefârethânesi sâbık imamı Gaffar Bek, otel sahibi Hamid Bek, doktor Sıbgatullah, Ahmed Emirhan, Ali Agışev ve Medine mücaviri Kurbanali Efendi ile görüşmüştür.³⁴ Tahir İlyâsî 20 Temmuz Perşembe günü, kaldığı otelden ayrılarak Kazanlı Murtaza Ecmitif tarafından satın alınarak talebe ve fakir hacıların kalması için vakfedilmiş olan Kazanlı Tekkesi'ne taşınmıştır.³⁵

²⁸ Rusya ve özellikle Kazan Türkleri arasında tecdid hareketi, temsilcileri, temel görüşleri ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Kanlıdere, *Reform within Islam: the Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars, 1809-1917: Conciliation or Conflict?* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997).

²⁹ Rafilya Gimazova, "1895 Yılına Kadar 'İş Bubi' Medresesi'nin Gelişimi Tarihi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2005), 51-60; Kırmılı, "Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık", 936.

³⁰ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 35-36. İlyâsî, Rum olan gemi mürettebatının Türkçe bildiklerini ve bazen kendilerine "İstanbul bizim" diyerek laf attıklarını söylemektedir.

³¹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 41-42.

³² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 44-45. İlyâsî'nin sözünü ettiği kişi, Muharrem Feyzi Togay'dır (ö. 1947).

³³ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 49. İstanbul'da Kırımlıların Sühûlet ve Kırım adlarında iki oteli vardı. Sühûlet Oteli, eskiden beri Tatarların kaldığı Kırım Oteli'nin yanında yeni yapılmış bir bina idi. Otelin sahibi ise Kırım Tatarlarından Hamid Efendi'dir. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 49, dip. 105.

³⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 51-52.

³⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 92-93.

Tahir İlyâsî daha önce birkaç defa İstanbul'a gelmiştir. O, gençliğinde babasıyla beraber köyünden İstanbul'a göç etmiş olan Abdullah isimli bir hemşehrisiyle 1907 yılı yazında İstanbul'da buluştuğundan ve birlikte kaldığından bahsetmektedir.³⁶ II. Abdülhamid'in (1876-1909) tahttan indirildiği 1909 yılının ilkbaharında da İstanbul'da bulunduğunu belirten İlyâsî, yine Mahmutpaşa'daki Kırım Oteli'nde kaldığını, Rusya'dan yeni geldiğini ve o günlerde top atışı sebebiyle korktuğunu ifade etmektedir.³⁷

İstanbul'da buldukları sırada İlyâsî Mısır'a, Ubeydullah ise Ankara'ya gitmek için uğraşmışlardır.³⁸ İlyâsî, Türkiye'den sonra Hilâl-i Ahmer vasıtasıyla yardım toplamak maksadıyla Kahire'ye gitmeyi hedeflediği halde İngilizlerin vize müracaatına cevap vermemeleri sebebiyle bu yolculuk gerçekleşmemiştir. Ubeydullah Bûbî ise aynı amaçla Ankara'ya gitmiş ve orada Mustafa Kemal başta olmak üzere bazı siyâsîlerle görüşüp Rusya'daki durumu anlatma imkânı bulmuştur.³⁹ Her ikisinin teşebbüsleri sonucu 23 Ağustos 1922 Çarşamba günü Rusya Müslümanlarına Kızılay vasıtasıyla 200 koli yardım gönderilmiştir.⁴⁰

İstanbul'da milyonlarca liraya ve büyük ticarethanelere sahip olan iki hemşehrisinden yakınan İlyâsî, bunlardan ve diğer bazı varlıklı Kazanlılardan tek kuruş borç alamadığını söylemekte ve kendilerine Kırımlı kardeşleriyle fakir ve garip talebenin yardımcı olduğunu belirtmektedir.⁴¹

Farklı vesilelerle meşihat makamından da söz eden İlyâsî'nin, İstanbul'da iken şeyhülislâm ve İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946) ile görüşmesi de kayda değer özelliktedir. Hilâl-i Ahmer cemiyeti başta olmak üzere birçok kurumdan memnuniyetini ifade ettiği halde şeyhülislâm hakkında oldukça olumsuz kanaat belirten İlyâsî, 28 Haziran Çarşamba günü Yusuf Ziya, Hâfız Fevzi Efendi ve Ubeydullah Efendi'yle birlikte Osmanlı'nın son şeyhülislâmı Mehmed Nuri Efendi (öl. 1927) ile görüşmeye gitmiştir. Şeyhülislâm, Süleymaniye Camii'ne yakın bir yerde gayet mükemmel bir dairede

³⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 64.

³⁷ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 48.

³⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 56-57.

³⁹ Kılınç, "Önsöz ve Giriş", 12; Kırımlı, "Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık", 938-939. Ubeydullah Efendi 19 Ağustos Cumartesi günü Ankara'dan İstanbul'a dönmüştür. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 129. Onun Ankara'daki izlenimlerine göre Anadolu'nun Kurtuluş Savaşı öncesi maneviyatı oldukça yüksektir. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 132-133.

⁴⁰ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 133-134.

⁴¹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 109-110. Onun, İstanbul'da bazı günlerde akşama kadar aç kaldığı da olmuştur. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 123.

yaşamaktadır. Bekleme odasında geçen kısa bir süreden sonra şeyhülislâmın yanına girmişler ve beraberlerinde getirdikleri mektupları ona teslim etmişlerdir. Nuri Efendi mektupları okuduktan sonra “Biz bu yardım isteyenlere mübtelâ olduk” demiş, misafirlerin bu kaba cevaptan rahatsız olduklarını görünce de bu defa düzeltmek için “Sizin mektuplarınızı Dâhiliye nâzırına gönderirim. Belki bir çaresine bakar” demiştir. Oysa misafirler Sultan Vahdeddin (1918-1922) ile görüştürülmelerini veya ondan az ya da çok yardım almaya aracı olmasını kendisinden istemişlerdi.⁴²

Görüşmenin devamında, şeyhülislâm bir sigara yaktığı halde misafirlere ne sigara ne de kahve ikramında bulunmayı düşünmüştür. Birkaç dakika sonra, Rusya Müslümanları hakkında hiçbir şey sormaksızın İlyâsî’ye “Sen Câmîu’l-Ezher’de okudun mu, mezun oldun mu?” diye sorunca, İlyâsî uygun bir cevap verip aynen şeyhülislâm gibi yersiz ve zamansız bir soru sorarak “Şeyh Bahît hocamdı. Hâlâ sağ mı? Haberiniz var mı? Hangi görevde bulunuyor?” diye sormuştur. Fakat şeyhülislâm bu sorudan çok memnun olmuş gibi “Şeyh Bahît, Mısır’ın en büyük ulemâsındandır. Hâlen sağ, bütün Mısır diyarında müftülük yapıyor” şeklinde cevap vermiştir. İlyâsî ve arkadaşları vedalaşıp ayrıldıktan sonra yolda şeyhülislâmın bu muamelesinden, Rusya ve Müslümanlar hakkında tek bir soru bile sormamasından hoşnut olmamışlar ve aralarında şeyhülislâm hakkında bazı hakaret ifadeleri kullanarak onun İngilizlerden çekindiği için ya da gazetelerin onları Rus ulemâsı olarak tanıtmaları, fes ve kalpakla gezip sarık takmamaları gibi sebeplerle böyle ilgisiz davranmış olabileceği tahmininde bulunmuşlardır.⁴³

İstanbul’da iken sâbık şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (öl. 1954) ile de görüşmek isteyen İlyâsî’nin bu arzusu mümkün olmamıştır. O, 14 Ağustos Pazartesi günü öğleden sonra Mustafa Sabri Efendi’nin beğenerek okuduğu bir kitabındaki ictihada karşı düşünceleri sebebiyle onunla oturup konuşmak ve fikir alış-verişinde bulunmak istemiştir.⁴⁴ Ahmed Efendi Emirhan, şeyhülislâmın damadı vasıtasıyla görüşme ayarlamaya çalışmış fakat şeyhülislâm Rusya’dan gelen bir kişiyle görüşmek istemediğini bildirmiştir. İlyâsî, Ahmed Efendi’ye Rusya’dan gelen adamın siyasî biri

⁴² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 61.

⁴³ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 61-62.

⁴⁴ Söz konusu kitap, Mustafa Sabri Efendi’nin Mûsâ Cârullah’ın *Rahmet-i İlähiye Bürhanları* adlı eserine reddiye olarak yazdığı *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi: Kazanlı Musa Bigiyef Efendinin Rahmet-i İlähiye Bürhanları Namındaki Eseri Hakkında İntikadâtı Hâvîdir* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1919) adlı eseridir.

olmadığını, görüşme isteğinin sadece bazı meselelerde fikirlerinden istifade etmek için olduğunu söylemesini istemiştir. Mustafa Sabri Efendi cevaben “Öyle ise konuşalım. Ben pazartesi günü alafranga saatle 11:00’da Süleymaniye Kütüphanesi’nde olurum, oraya gelsin” demesine rağmen şeyhülislâmın damadının davetiyeyi verdiği kişinin bunu İlyâsî’ye ulaştırmayı unutmaması sebebiyle görüşme gerçekleşmemiştir.⁴⁵

İlyâsî’nin İzmirli İsmail Hakkı ile görüşmesi ve onun hakkında verdiği bazı bilgilere de kısaca yer vermek istiyoruz. O, 1 Temmuz Cumartesi günü akşam Ubeydullah Efendi ve Ahmed Efendi Emirhan tarafından verilen ziyafette Feyzullah Efendi, Minzele vilâyetinin Tilençitamak köyünden Doktor Abdülbârî (öl. 1949), “meşhur ulemâdan” İzmirli İsmail Hakkı ve başkalarının bulunduğu söz etmektedir. Dergâh hocası şeyh ve çocuklarının da hazır bulunduğu mecliste her türlü konuda ilmî müzakereler yapılmış, özellikle tesettür meselesinden bahsedilmiş ve kadınların bu hususta kolaya kaçtıklarından yakınılmıştır. İlyâsî’ye göre İsmail Hakkı, samimî olarak ya da şeyh meclisine hoş görünmek için tesettür hakkında “dar görüşlü fikirleri olduğu”nu gösteren sözler söylemiş ve onları şaşkınlıkta bırakmıştır.⁴⁶

3. Tahir İlyâsî’ye Göre İstanbul’da Sosyal, Kültürel ve Dinî Hayat

Tahir İlyâsî, söz konusu günlüğünde Rusya’daki Müslümanlar ve memleketindeki dinî ve sosyal hayata dair bilgi verdiği gibi⁴⁷ İstanbul’daki dinî kurum ve kuruluşlar, kültürel ve sosyal hayat hakkında müşahedelerini aktarmış ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunları bazı alt başlıklar halinde ele almaya çalışacağız.

3.1. Medreseler

İstanbul’daki medreseler hakkında bazı bilgiler veren ve değerlendirmelerde bulunan İlyâsî, Türkiye’de Hürriyet ilânından sonra eski medreselerde ıslahat yapıldığını dile getirmektedir. Buna göre medreselerin sadece programları ve nizamları

⁴⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 124-125.

⁴⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 70.

⁴⁷ Örnek olarak bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 25-27. Rusya’daki dinî hayat ve Müslümanlar hakkında çeşitli bilgiler veren İlyâsî, İdil-Ural bölgesinde farklı kurumlarda görevli bazı şahısların isimlerini zikretmiştir. O, Rusya’daki bazı medreselerden kısaca bahsetmiş, bazılarında ise sadece ismen söz etmiştir. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 44, 53, 67, 93, 110, 148. İlyâsî, Birinci Dünya savaşında Rus ordusunda savaşmış olan Tatarlardan da söz etmiştir. Çay içmeye gittikleri Hidayetullah Kazanartı, Harb-i Umûmî’de Almanya’da esir olmuştur. Reşid Kadı’nın teşvikiyle Türkiye’ye gelen binlerce Tatar askeri arasında bulunan Hidayetullah, Bağdat çevresinde İngilizlere karşı savaşmıştır. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 119.

değil, binaları da çok değişmiştir. Merak edip Ahmed Emirhan ile Fatih Medreseleri'ni ve Sultan Selim medreselerini gezen İlyâsî, dershanelerin mükemmel bir hale getirilip çeşitli cihazlarla donatılmış olduğunu ve öğrencilere tam donanımlı yatakhanelerle özel odalar yapıldığını, dinî medreselere fen mekteplerindeki gibi çağdaş eğitime uygun sıraların yerleştirildiğini, medreselere kabul edilmek ve mezun olmak için gerekli kanunların ve bir üst sınıfa geçmek için imtihanların konulduğunu söylemektedir.⁴⁸

İstanbul'da özellikle bazı medreselerde çok sayıda Tatar talebe ve müderrisler bulunmaktadır.⁴⁹ İlyâsî, Selimiye medreselerinin yatakhanelerinde Harb-i Umumî'den önce Medine'de tahsil gören ve savaş yıllarında Medine'den İstanbul'a gelerek imtihanla medreselerin üst sınıflarına geçmiş olan Rusyalı öğrencilere rastladıklarını belirtmektedir. Minzele kazası Tilençitamak köyünden Harras Efendi, Çistay kazasının Hemze köyünden Şehidullah Efendi, Kormuş kazasının Çimbili köyünden Abdullah Efendi, Penza Altı köyünden Muhammedcan Efendi ve Taralık'tan Abdelkerim Efendi bunlardan bazılarıdır.⁵⁰

Günlükte belirtildiğine göre İlyâsî, 12 Temmuz Çarşamba günü öğleden sonra Ufa vilâyeti Böre nahiyesi Urazay köyünden Ârifullah Efendi'nin daveti üzerine Süleymaniye Camii'nin yanında bulunan Medrese-i Mütihazsî'nin⁵¹ gitmiştir. Ârifullah Efendi, Midiyak köyünde okuduktan sonra Medine'ye gitmiş, sonra İstanbul'a gelip Mütihazsî'nin'e girmiş olup yetenekli bir müderristir. Onun hücrelerinde pek çok Tatar öğrenciyle oturmuşlar ve yiyip-içmişlerdir.⁵²

⁴⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 58.

⁴⁹ Bu durum, İdil-Ural bölgesinden Türkiye'ye göçlerin doğal sonucudur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya göç edenlerin büyük bir çoğunluğu, Rusya'nın Kazan eyaletinden gelmişlerdir. Bk. Arzu Kılınç Ocaklı, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", 13/1622. 19. yüzyılda İdil-Ural bölgesinden Anadolu'ya göçler hakkında ayrıca bk. Arzu Kılınç Ocaklı, *İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Neden ve Sonuçları (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başı)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001).

⁵⁰ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 58-59. İstanbul'a gelen Tatar öğrenciler hakkında bk. Kılınç, "II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler", 261-267.

⁵¹ 1914'te kurulan bu medrese için bk. Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/332.

⁵² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 81-82. İlyâsî, orada ayrıca Meçkere'ye yakın bir köyden olup memleketindeki eğitiminden sonra askerlikten kurtulmak için İstanbul'a kaçarak iyi bir tahsilden sonra müderris olan Abdullah hoca ile de karşılaşmış ve onun sohbetlerinden çok memnun olmuştur.

Tahir İlyâsî, 30 Haziran günü cumadan sonra Ubeydullah Efendi ile Edirnekapı'ya yakın Fethiye Medresesi'ne gittiklerini, kendilerini aslen Hvalın nahiyesi Zilınay köyünden Halil Rifat isimli bir öğrencinin yemeğe davet ettiğini ve orada birçok Tatar öğrenciyle sohbet ettiklerini belirtmektedir.⁵³ İlyâsî, 17 Temmuz Pazartesi günü Şehidullah Efendi'nin daveti üzerine tekrar Fethiye Medresesi'ne gitmiştir. Şehidullah Efendi, Çistay kazası Emze köyünden olup Çistay Medresesi'nde Necip Emirhan Hazret'in yanında iyi bir eğitim aldıktan sonra Medine'ye gitmiş, Türkler buradan ayrılınca İstanbul'a gelerek Mütéhassısîn Medresesi'ne girmiştir.⁵⁴

İstanbul'da İlyâsî'nin Kazan'dan bazı öğrencileri de bulunmaktaydı. O, medreseden talebesi olan Hüseyin Mûsâ'nın evine gittiğinden ve orada uzun süre oturup yemeğe kaldıktan sonra geç vakitte odasına döndüğünden bahseder.⁵⁵

3.2. Kütüphaneler, Müzeler ve Diğer Bazı Kurum-Kuruluşlar

İstanbul'da iken bazı kütüphane ve müzeleri ziyaret etmiş olan Tahir İlyâsî, buralar hakkında döneme ait önemli bilgiler vermektedir. 28 Haziran 1922 Çarşamba günü Bâb-ı Meşîhat'a yakın bir yerde bulunan Vakıf Nezâreti'nin müzesini gezdiğini söyleyen İlyâsî, burada bulunan birçok âsâr-ı âtika-i İslâmiyyeyi incelediklerini belirtmekte ve müzedeki bazı eserlerden söz etmektedir. Bunlar deri üzerine Kûfî hatla yazılmış hicrî 30 tarihli Hz. Osman'a⁵⁶ ve Hz. Ali'ye nisbet edilen birer mushaf⁵⁷ ile Hz. Ömer'in kaleminden diye tavsif edilen yazılı bir metinden ibarettir. Fakat aceleyle gezdikleri için kendisi müze müdürüyle görüşüp bilhassa merak ettiği mushaflar hakkında bilgi alamamıştır.⁵⁸

⁵³ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 69.

⁵⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 86.

⁵⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 80.

⁵⁶ Hz. Osman tarafından çoğaltılan mushaflardan herhangi birinin zamanımıza ulaştığına dair kesin bilgi yoktur. Ancak bunlardan olduğu iddia edilen ve aslında onlardan istinsah edilmiş olmaları muhtemel bazı mushaflar mevcuttur. Bunlar Taşkent nüshası, Topkapı nüshası, Türk-İslâm Eserleri Müzesi nüshası, Kahire'deki Meşhed-i Hüseyinî nüshası, Paris'te bulunan Bibliothèque Nationale nüshası, British Library nüshası ve St. Petersburg'da bulunan derleme nüshadır. Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/242-248. Ayrıca bk. Ziya Şen, "Hz. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushafların Akıbeti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2014), 31-50.

⁵⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 63.

⁵⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 62-63. İlyâsî'nin, Fatih Camii Kütüphanesi'nde gördüğü bazı mushaflar hakkında bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 99-100.

İlyâsî'nin Süleymaniye Kütüphanesi bağlamında verdiği önemli bazı bilgileri de zikretmeliyiz. Onun gözlemlerine göre Süleymaniye medreselerinden biri, mükemmel bir şekilde tamir edilmiş ve İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunan onlarca kütüphane buraya getirilmiştir. Bunların her biri ayrı bölüme yerleştirilmiş, ayrı fihristler hazırlanmış, ayrıca okuma ve inceleme için umûmî bir salon ayrılmıştır.⁵⁹ 1912 yılında Kazan'da bulunan ve Katanov'dan satın alınıp getirilen kütüphane de bunların arasına yerleştirilmiştir.⁶⁰ Katanov Kütüphanesi'nde pek çok Rusça kitap ile Kazan Türkçesi'nde Kazan matbaalarında basılmış tüm kitaplar vardır. Katanov Kütüphanesi'ndeki kitapların elde yazılmış olan fihristlerinin yazılmasına İlyâsî'nin "bizim" dediği Reşid Kadı İbrahimov⁶¹ yardım etmiştir. Fihristlerin "mülâhaza" denen sütunlarında, Reşid Kadı'nın ilginç yorumları vardır. O, kendi ölçülerine uymayan kitapları "bunun müellifi filan kişi, çok cahil, müellifi ahmak bir kişi, manasız bir kitap, usûl-i cedîd düşmanı, terakkîperver, ele alıp okunacak değil" gibi ifadelerle değerlendirmiştir. İlyâsî'nin tespitine göre daha da ilginç kendine ait bir kitap hakkında "Galiba bunun müellifi meşhur âlim ve seyyah Reşid Kadı hazretleridir, gayet güzel bir eser" diye not düşmesidir. Katanov Kütüphanesi'yle ilgilenme işi, mükemmel Rusça bildiği için Mûsâ Akyiğitzâde'ye verilmiştir.⁶² İlyâsî, kütüphanenin her yerini inceleyip fihristlerini gözden geçirdiklerini, her türden yüz binlerce kitabın toplandığı bu kütüphaneyi çok beğendiklerini, araştırma heveslileri ve ilim âşıkları için her bakımdan yararlı bulduklarını da eklemektedir.⁶³

1909 yazında İstanbul'da olduğunu, o vakit yeni basılmış bazı kitapları Kazan'a götürdüğünü ve İstanbul matbuatını çok takip edemediğini belirten İlyâsî'ye göre "son on yıl içinde İstanbul'da her türlü önemli bilimsel, sosyal, edebî, dinî, felsefî ve tarihî kitap" neşredilmiştir. Fakat onun bunları satın alacak gücü olmadığından öğrencilerin

⁵⁹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 79.

⁶⁰ Katanov'un kütüphanesi ve Türkiye'ye getirilmesi hakkında bk. Gülcan İnalçık, "Nikolay Fedoroviç Katanov'un Kütüphanesinin Türkiye'ye Getirilmesine Dair Bir İnceleme", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 361-376; Zoya Mıyıpıyylaevna Monguş, "N. F. Katanov'un İstanbul'daki Kütüphanesi", çev. Sevim Hacıoğlu, *Türkiyat Mecmuası* 21/2 (Aralık 2011), 446-451.

⁶¹ Hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa İsmet Uzun, "Abdürreşid İbrahim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/295-297; Kılınc, "II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler", 254-255.

⁶² 1923'te ölümünden önce kısa bir süre Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yapan Mûsâ Akyiğitzâde hakkında bk. İsmail Türkoğlu, "Mûsâ Akyiğitzâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/213-214; Kemal Gurulkan vd., *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, 221-224.

⁶³ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 79-80.

yanına gittiğinde raflarındaki kitapları karıştırmıştır. Daha önce görmediği bir kitap varsa onu mutlaka emaneten alıp incelemiştir. İktisadî durumları iyi olduğu için yeni basılan kitapları satın alabilen Tatar öğrencilerin kütüphanelerinde pek çok kitap vardı. Maddî durumlarının iyi olmasının arkasında ise medreselerin vakıfları, özel olarak okuma-yazma veya talimle meşguliyetleri ve bazılarının eski bir âdet olan Ramazan aylarında köylere gidip imamlık-vâizlik yapmaları bulunmaktadır.⁶⁴

İlyâsî, Matbaa-i Âmire hakkında da bazı bilgiler nakletmektedir. O, 10 Ağustos Perşembe günü Ahmed Efendi Emirhan ile İstanbul'un en eski ve mükemmel matbaası olan Matbaa-i Âmire'ye gitmiştir. Feyzullah Efendi'nin orada çalışan kardeşi Nuri Efendi onları matbaanın yönetimine götürüp Müdür Bey'le tanıştırmış ve matbaanın bütün bölümlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. İlyâsî'nin dediğine göre iki yıl önce bu matbaada, sekiz ciltlik *Sahîh-i Müslim* basılmış ve ilmiye sınıfına yalnız 80 kuruşa satılmıştır. Burada "Takvîm-i Vekâyi" adlı Osmanlı'nın ilk resmî gazetesi de çıkıyordu.⁶⁵ Matbaaya gelip incelemekten ve özellikle *Sahîh-i Müslim*'i çok ucuza alacak olmasından memnun olan İlyâsî ve arkadaşı, gazeteden birer nüsha alıp matbaadan ayrılmışlardır.⁶⁶

İstanbul'da sık sık uğradığı kitapçılar ve yayınevleri hakkında gözlemlerini de aktaran İlyâsî, 26 Haziran Pazartesi günü "kitap pazarına" gittiğini, eski ve yeni yayınları incelediğini ve önceden tanıdığı kitapçılarla görüştüğünü söylemektedir. Onun vurguladığına göre burada en yeni kitaplarla birlikte eski kitaplar ve yazma eserler de satılmaktadır. Kitapçılar Türk, Arap ve İranlıdır. Nâşirler arasında ise Yahudi ve Ermeniler önemli yer tutmaktadır. İlyâsî, ayrıca çok değerli bir eser olan *Dîvânü Lûgati't-Türk*'ün yeni bir baskısını gördüğünü ve mâlî durumu yeterli olmadığından bunu satın alamadığını dile getirmektedir.⁶⁷

⁶⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 82.

⁶⁵ 1831-1922 yılları arasında yayınlanan bu gazete hakkında bk. Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/490-492.

⁶⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 122.

⁶⁷ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 55-56.

İstanbul'daki Kazanlı Tekkesi'nden de bahseden İlyâsî,⁶⁸ Ubeydullah Efendi ile bu tekkenin bir hücreinde yaşayan Kurbanali Efendi'ye⁶⁹ gittiklerinden ve Tatar çayı⁷⁰ içtikten sonra otele döndüklerinden söz etmektedir. Kurbanali aslen Ufa yakınındaki Emin köyünden olup 1890'lı yıllarda askerî imam olarak Kiev'de bulunmuştur. Önce Hicaz'a gidip Medine'ye yerleşmiş ve savaş sonrası oradan ayrılmıştır.⁷¹

3.3. Cuma Günü ve Cuma Namazı

İlyâsî'nin günlüğünde en geniş yer alan konuların başında cuma namazı ve bu bağlamda hutbeler, namazların kılınışı, vaazların muhtevaları, imam, müezzin ve vâizlerin yeterlilikleri gibi hususlar gelmektedir. Bunların büyük bir kısmı ise eleştiri mahiyetindedir. O, özellikle cemaatin azlığını, müezzin ve imamların doğru bulmadığı davranışlarını tenkit etmektedir.

Birçok defa İstanbul'daki cuma namazlarının kılınışına dair eleştirilerde bulunan İlyâsî, 7 Temmuz Cuma günü namaza Sultan Ahmed Camii'ne gitmiştir. Onun gözlemlerine göre eskiden cuma namazlarında dört-beş bin kişi bulunan bu camiye girdiğinde içeride yirmi-otuz kişi ancak vardı. Namaz için vaktin erken olduğunu belirten İlyâsî “benim saatim yanlışmış” diye düşünerek uzun süre beklemiştir. Ezan vakti yaklaştığı halde cemaat artmayınca “bu camide cuma kılınıyor mu?” diye düşünmeye başlamış hatta çıkıp gitmeye yeltenmişken müezzinin ezanın okunmak üzere olduğunu söylemesi üzerine camide kalmıştır. Müezzin sesini dört-beş bin kişilik cemaate duyuracak kadar yükseltmiş ve sesi boş camide yankılanmıştır. “Minber ezanına ve dualarına başlayan müezzinin sesinden insan sesi değil, eşek sesi geliyordu”⁷² diyen İlyâsî'nin oldukça ağır eleştirilerinin sebebini anlamak zordur.

İlyâsî'nin hutbe ve cuma namazı hakkında verdiği bilgiye göre imam minberin her basamağında birçok dua okudu. Hamd, senâ, salât ve selâmdan sonra kâğıttan bir hadis okudu, sonra bir basamak aşağıya inerek Sultan Vahdeddin ve devlet erkânına dua

⁶⁸ Kazanlı Tekkesi hakkında bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 63, dip. 151.

⁶⁹ Kurbanali hakkında bk. Arzu Kılıç, “Polojenie Rossiyskih, Turetskih i Volgo-Uralskih Tatar na Blijnem Voctoke Nakanune Pervoy Mirovoy Voyni”, *Narodı Povoljya i Priuralya Mejdu Revlyutsiyami (1905-1917 gg.)*, ed. İ. K. Zagidullin vd. (Kazan: İstitut İstorii im. Ş. Mardjani, 2017), 249-270; Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 64, dip. 154.

⁷⁰ İlyâsî, Türklerin az çay içtiklerinden ve çay demlemeyi bilmediklerinden de sık sık bahsetmekte ve “Tatar (Semaver) Çayı”nı övmektedir. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 61.

⁷¹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 63-64.

⁷² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 73.

edip tekrar bir basamak çıktı. Sonra hutbeyi tamamlayarak indi. Cuma namazının ilk rekâtında Kureyş, ikinci rekâtında ise İhlâs sûresini okudu. Farzdan sonra ise herkes dört sünnet, dört ihtiyat ve iki rekât son sünneti kıldı. Tesbih çekildi, dua edildi fakat tesbih duasından sonra Kur'an okunmadı.⁷³ Onun bu cuma namazına dair verdiği kayda değer bir bilgi ise cuma namazından sonra yapılan vaaz ve muhtevasıdır. Onun toplumsal hayatın bozulmasına dair bazı değerlendirmeleri de içeren gözlemleri şöyledir: Birisi kürsüye çıkıp vaaz etmeye başlamış ve “Avrupa giyimleri giyen adamların dar şalvarları ve onların abdestsiz pis gezmeleri gibi” çirkinliğe varan gereksiz sözlerle tamamlamıştır. Vaazı sadece on beş-yirmi kişi dinlemiştir. Cuma namazında ise dört-beş hanım vardır. İlyâsî cumada halkın azlığını garipseyip sorduğunda “Şimdi her cami böyle, eskiden camilere gelenlerin ancak onda biri geliyor. Fakat Fatih Camii’nde cemaat daha kalabalık oluyor” diyenler olmuş ama bunun sebebini açıkça söyleyememişlerdir. Ancak fitneler, savaşlar, halkın manen ve maddeten dağılmasının şaşkınlığı, cuma saatinde dükkân ve iş yerlerinin kapatılma zorunluluğunun olmaması, hürriyet fikrinin yanlış anlatılıp yanlış anlaşılması; Rus komutanlar Denikin (öl. 1947) ve Vrangel’in (öl. 1928) mağlup olup Rusya’dan kaçmalarından sonra çok sayıda Rus fâhişe ve meyhanecinin İstanbul’a gelip hamal, çöpçü ve arabacı gibi mesleklerden olan halkı sefahate sürüklemeleri gibi sebepler zikretmişlerdir.⁷⁴

İlyâsî’nin vurguladığı diğer bir husus ise hutbede sultanlara dua edilmesidir. O, sultanlara dua edildiği sırada imamın bir basamak inip durma âdetinin İstanbul’da ne zaman başladığını ve kim tarafından başlatıldığını bilemediğini fakat Mısır camilerinde bu âdetin hicrî 819 yılında başladığının Süyûtî’nin (öl. 911/1505) *Husnü’l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve’l Kâhire* isimli kitabında yazılı olduğunu söylemektedir.⁷⁵

⁷³ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 74. İlyâsî zuhr-i âhir için “ihtiyat” ifadesini kullanmıştır.

⁷⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 74-75. 30 Haziran günü cuma namazını Mahmudiye Camii’nde kılmış olan İlyâsî, camide sadece üç saf insanın bulunduğunu, imamın hutbeyi uzattığını ve bağırarak okuduğunu söylemektedir. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 69.

⁷⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 75. Süyûtî, hicrî 819 senesi olaylarını aktarırken; “Bu sene Melikü’l-Müeyyed (ö. 824/1421) hatiplere hutbede kendisine dua edecekleri zaman, sultanın zikredildiği mekândan Allah ve Resûlü’nün isminin daha yüksek bir yerde zikredilmesi için minberden bir basamak aşağıya inmelerini emrettiğini belirtmektedir. Bk. Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Husnü’l-muhâdara fi târihi Mısır ve’l Kâhire*, thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1387/1967), 2/309.

14 Temmuz Cuma günü Halil Rıfat ile Davud Paşa tarafındaki bir camiye cumaya gittiklerini söyleyen İlyâsî, hatibin hutbesini beğendiklerini söylemektedir. Ona göre Rusya mescitleri büyüklüğündeki cami, neredeyse cemaatle dolmuştu. Namazda pek güzel bir sesle manalı bir hutbe okundu. Namazdan sonra birisi vaaz etti. Ancak İlyâsî'ye göre bu vaaz yersiz/manasız idi.⁷⁶ Vaazın muhtevası hakkında bilgi vermeyen İlyâsî, bu cuma cemaatin çokluğundan, hutbe ve namazdan hoşnut olmuş, vaazı ise beğenmemiştir.

21 Temmuz Cuma günü öğleye kadar okumayla meşgul olan ve cuma namazını Fatih Camii'nde kılan İlyâsî'ye göre cumada hatibin, Araplar gibi yüksek sesle okusa da "Elhamdü lillâh" lafzını dört defa tekrarlamasını anlamsız bulmaktadır.⁷⁷ İstanbul'da hiçbir yerde Türkçe hutbe okunmadığının⁷⁸ da altını çizen İlyâsî'nin hutbelerde en garip karşıladığı hususlardan biri Elhamdü lillâh ifadesinin birden fazla tekrarlanmasıdır.

Fatih Camii'nde İlyâsî'nin hemşehrisi olan ve aynı zamanda Fatih Camii'ne bağlı kütüphanede görevli Vasfi Efendi adında bir baş müezzin vardır. 25 Temmuz Salı günü onun evine giden İlyâsî, İstanbul âdetlerine dair ondan birçok şey öğrenmiştir. İlyâsî ona ve başkalarına dayanarak İstanbul'da namazların kılınışına dair bazı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre akşam namazı dışında her namazın ezanıyla ikâmeti arasında on beş dakika beklenmektedir. Büyük camilerde birden çok imam, hatip, vâiz, kârî' ve hizmetliler vardır. Bunların maaşları vakıf idaresince aylık olarak verilmektedir ve başka bir gelirleri yoktur. İmam ve hatip farklı şahıslar olabildiği gibi bazen bir kişi hem imam hem hatip olabilmektedir. Bazen bir mescidin imamı, ikinci bir mescide veya camiye hatip olabilir. Vâizlik için ayrı maaş alınmaktadır. İmam veya hatip olan kişi aynı zamanda vâiz olabilir. İstanbul camilerinde resmî vâizlik kırk caminin birinden diğerine geçme şeklinde sürmektedir. Büyük camilerin sonuncusu ise Ayasofya Camii'dir. Ayasofya vâizi olan kişi vefat edene kadar bu görevi sürdürür. Meşhur kırk cami dışındaki her bir camide vâizler vardır. Birçok camide ise bazı kimseler gönüllü vaaz vermektedir.⁷⁹

⁷⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 83. Günümüzün aksine o zamanlarda vaazlar cuma namazından sonra yapılmaktadır. Osmanlı'da Cuma vâizliği hakkında bk. Ömer Faruk Mete, "Cuma Vâizliği", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), EK-1/271.

⁷⁷ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 93.

⁷⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 69.

⁷⁹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 98. İlyâsî, vaizlerin pek çok asılsız sözler söylediklerini ve aynı camide birbirine muhalif vaazlar verdiklerini işittiğini söylemekte ve bunların ihmal edilerek kontrol altına alınmamasına hayret etmektedir. Camilerde Kur'an okuyanlar ve mevlidhanlar için hayrat sahiplerinin

İlyâsî, cuma ile ilgili ilginç bazı uygulamalardan da söz etmektedir. O, 28 Temmuz Cuma günü cemaatin az ya da hiç olmadığı bir zamanda, saat 11:00'da Ayasofya'yı gezmeye gitmiştir ve bu saatte cami tamamen boştur. Caminin her yanını gezip gördükten sonra bir yere oturmuş olan İlyâsî'nin yakınında bir yerde iki-üç kadın namaza durdu. Kadınların her biri iki rekât namaz kıldıktan sonra müezzinler tarafından önlerine bırakılan iri taneli yüzlük tesbihleri çekmeye başladılar. Tesbih çekme işi bitince tesbihleri getiren müezzinlere uçları düğümlü başörtüler verdiler. Müezzinler bunları toplayıp minareye çıktılar. Şerefede başörtülerini birbirlerine bağladıktan sonra birisi uzun bir bağ halindeki başörtülerini şerefenin parmaklıklarından aşağı saldı. Diğerleri ise yüksek sesle salavat okudular. Başörtülerini tutan müezzin, onları beş-altı defa havada uçurarak minare şerefesinde dönmeye başladı. Sonra minareden indiler. Müezzinlerden biri başörtülerini ve düğümlerindeki sadaka akçelerini toplamaya başladı. Müezzinlerin indiğini gören kadınlar, yerlerinden kalkıp onların etrafına toplandılar ve sonra da başörtülerini alarak camiden ayrıldılar. Bazı kadınlar, cumayı kılmak için hanımlara mahsus bölüme geçtiler. Kadınlar bunu dileklerinin kabul olması için yapıyorlarmış. Başörtüler minarede uçurulunca duaları kabul olur, hastalara şifa, bâkirelere eş, sevilmeyenlere de muhabbet hâsıl olurmuş.⁸⁰

18 Ağustos 1922 günü cuma namazını Nuruosmaniye'de kılan İlyâsî'nin gözlemlerine göre imam hutbeyi bir kâğıttan okumuş ve ikinci hutbesinde sultanlara dua ederken el açmamıştır. Hutbesini tamamlayıp minberden inerken 'ekîmü's-salât (namazı kılınız)' diye bağırمامıştır. İstanbul camilerinde hatiplerin birbirinden farklı âdetleri vardır. Bu hatiplerin niteliklileri olduğu gibi çok yakışsız ve manasız sözler söyleyenleri de vardır.⁸¹ İstanbul'da her bir caminin yanında mükemmel tahârethaneler olduğu için İlyâsî'ye göre namazları cemaatle edâ etmek çok kolaydır. Namaz vakti geldiğinde abdesti olmayan kişi, çabucak abdest alıp camiye girebilmektedir.⁸²

bıraktıkları ve Evkaf İdaresi'ne bağlı olan ve kendi şartlarına göre idare edilen vakıflar vardır. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 98.

⁸⁰ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 105-106. İlyâsî, çoğu yerde bu tür uygulamalarla hilekârların ve cahil imam-müezzinlerin İslâm'ın temeline balta vurduklarını da eklemektedir.

⁸¹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 128. 11 Ağustos Cuma günlüğünde ise cami ve cuma hakkında bir değerlendirme yapılmamıştır. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 123.

⁸² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 80.

25 Ağustos 1922 Cuma günü ise hicrî 1 Muharrem 1341 tarihine denk gelmektedir ve hicrî yılbaşdır.⁸³ İlyâsî, cuma namazına Süleymaniye Camii'ne gittiğini ve cemaatin ancak yüz kişi kadar olduğunu belirtmektedir. Üç defa “Elhamdü Lillâh” diyerek başlayan ve sıradan bir cuma hutbesi okuyan imam, bir kâğıda bakarak Muharrem ayının faziletlerinden bahsetmiştir.⁸⁴ Bugün için önemli bir not ise gazetelerde yeni bir haberin yokluğudur. Ancak her an dehşetli günlerin başlaması beklenmektedir.⁸⁵

İlyâsî'nin belirtmek istediği diğer bir husus ise özellikle cuma günü işyerlerinin açılıp açılmaması meselesidir. İstanbul'da hâlâ eskiden gelen bir âdet devam etmekte, dükkân ve atölyeleri açıp kapatma konusunda bir kanun bulunmadığı için herkes dilediği gibi davranmaktadır. Müslümanlar hem cuma hem de pazar günü ticaret yapmaktadırlar. Hatta bayram günlerinde de dükkânlarını açanlar vardır. Hıristiyanlar, özellikle Avrupa'dan gelen firmalar ise pazar günü kapalıdır. Onlara uyan ve pazar günü dükkânlarını kapatan Müslümanlar da vardır.⁸⁶

Tahir İlyâsî'nin Fethiye Camii hakkında verdiği bilgilerin de dikkate değer olduğunu belirtmeliyiz. Onun notlarına göre, 30 Haziran Cuma günü ikindi ve akşam namazlarını kıldığı Fethiye Camii⁸⁷ eskiden Hıristiyan kilisesidir ve İstanbul fethedilince mescide çevrilmiştir. Kilisenin büyük odası namaz için kullanılırken birçok küçük oda değiştirilmeden bırakılmış olup duvarlarında ve döşemelerinde Hıristiyan azizlerinin resimleri bulunmaktadır. İstanbul'a gelen seyyahlar bu camii ziyaret edip incelemeyen dönmüyorlardı.⁸⁸

3.4. Bayram Kutlamaları ve Bayram Namazı

1922 yılının ramazan ayından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelmiş olan İlyâsî, burada sadece Kurban Bayramı'na şahit olmuştur. O, arefe günü olan 3 Ağustos 1922 Perşembe günlüğünde İstanbul ile Ankara hükümetlerinin durumu ve Yunanlıların

⁸³ Türk Tarih Kurumu'nun tarih çevirme programına göre 25 Ağustos 1922 günü 2 Muharrem 1341 Cuma olarak gözükmektedir. Bu açıdan günlüklerin uygulanan takvimler açısından önemi görülmektedir.

⁸⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 134.

⁸⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 135. Bilindiği gibi bu tarihten kısa bir süre sonra Kurtuluş Savaşı başlayacaktır. İlyâsî'nin hatıratının Türkiye kısmı, Büyük Taarruz'un başladığı fakat henüz zaferin gerçekleşmediği 28 Ağustos Pazartesi günü ile sona ermektedir.

⁸⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 66-67.

⁸⁷ Bizans döneminde manastır olan ve 1601 yılında camiye dönüştürülen Fethiye Camii hakkında bk. Semavi Eyice, “Fethiye Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/460-462.

⁸⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 69. İlyâsî'nin ifadelerinden, bu resimlerin o zaman görünür durumda olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'u hatta Anadolu'nun tamamını alma niyetlerinden genişçe bahsetmekte ve bayramda Yunanlıların İstanbul'a saldıracakları beklentisinin olduğunu söylemektedir.⁸⁹ İkinci namazını Beyazıt Camii'nde kılmış olan İlyâsî'nin müşahedelerine göre arefe günü ikinci namazında yirmi bir pâre bayram topu atılmıştır. Namaz öncesi müezzinler tarafından yüksek sesle Kur'an okunmuş ve uzun dualar edilmiştir. Namaz kılındıktan sonra ise tesbih çekilmiş, dua edilmiş ve imam bir aşır okumuştur. Namazdan sonra dört-beş yerde vâizler vaaza başlamış ve halk çevrelerinde toplanıp onları dinlemişlerdir. Akşam tekrar yirmi bir pâre top atılmıştır.⁹⁰

İstanbul'da kutladığı Kurban Bayramı cuma gününe denk gelen İlyâsî, 4 Ağustos Cuma günü top atılmaya başlamadan önce, sabah namazı için Nuruosmaniye Camii'ne gitmiştir. Camide iki müezzin ve bir yabancıdan başka kimse yoktur. Halk yavaş yavaş toplanmaya başlamış ve bir müezzin sıradan bir sesle Yâsîn ve Fetih sûrelerini okumuştur. Bu arada üç-dört saf cemaat toplanmış ve minareden ezan okunmuştur. Her zamanki gibi namaz tamamlanmış ve cemaat dağılıp gitmiştir.⁹¹

Sabah namazından sonra Kurbanali Efendi ile buluşan İlyâsî, bayram namazına Ayasofya Camii'ne gitmiştir. Her ikisi de cami dışında, kahvelerde namazdan önce çay-kahve içen ak sarıklı halkı görünce bundan rahatsız olmuşlar ve "namazdan sonra içselerdi daha iyi olurdu!" diyerek camiye girmişlerdir. İlyâsî'nin gözlemlerine göre üç vâiz kurbanın faziletlerine dair kıssalar anlatmaktadır. Ancak cemaat fazla değildir. Bayram namazında da fazla kişi toplanmamıştır. Güneşin doğmasından tam bir saat sonra bayram namazı kılınmıştır. İmam Fâtiha'dan sonra Hac sûresinden birkaç âyet okumuştur. Selâmdan sonra üç defa teşrik tekbiri getirilmiş ve imam cuma namazlarındaki gibi ahşap kılıcı alıp minbere çıkmıştır.⁹² İmam, kılıcı yanına koyduktan sonra ellerini bağlayıp bir kere teşrik tekbiri getirerek hutbeye başlamıştır. İyi anlaşılmayan bazı sözlerle bir hadis okumuş sonra da mihraba geçip oturmuştur. Yapılan uzun duadan sonra cemaat dağılmıştır. Bazıları gidip imamın elini öpmüş fakat sadaka veren olmamıştır. Bayram namazından sonra hiçbir yerde vaaz olmamıştır.

⁸⁹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 110-114.

⁹⁰ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 115.

⁹¹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 116. İlyâsî, namaz sonrasında imamın Haşr sûresini okuyup tamamladığını söylemekteyse de kanaatimizce sûrenin son kısmını kastetmektedir.

⁹² İlyâsî, Cuma namazlarında da kılıçla hutbe okunduğundan söz etmektedir. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 106-107.

İlyâsî'nin vurguladığına göre pek çok kişi “Bayramda Yunanlılar saldıracak!” haberleri yüzünden korkup namaza gelememiş ve bazıları köylerde veya sayfiyelerde kalmıştır.⁹³

Bayram günü cuma namazına ise İlyâsî ve Kurbanali Efendi Fatih Camii'ne gitmişlerdir. Bayrama göre halk daha kalabalıktır ve imam hutbeyi fena okumamıştır. Cuma namazından sonra hemşehrisi başmüezzin Vasfi Efendi'nin evine gidip bayram çayı içmişler ve bu sırada Vasfi Efendi “Bayramlarda Rusya imam-müezzinleri zengin oluyorlar. Sadaka topluyorlar. Burada bize hiç sadaka verilmiyor. Bayram günleri en fakir dönemimiz oluyor” demiştir.⁹⁴ İlyâsî, bayram günlerinde İstanbul'da yardım toplayanları görmek istemesine rağmen hiçbir yerde yardım toplayan birine rastlamamıştır.⁹⁵

İlyâsî'nin bayramın dördüncü günü olan 7 Ağustos Pazartesi gözlemlerine göre ise ikindide bayramın son topları atılmış ve teşrik tekbirleri tamamlanmıştır. Bayram günlerinde gayr-i müslimler her türlü ticareti yaparken Müslümanlardan da dükkânlarını açanlar olmuştur. Bayramın ikinci ve üçüncü günlerinde ise alış-veriş daha hareketlidir. Dükkân ve işyerlerini kapatma konusunda mecburiyet olmadığından herkes istediği gibi hareket etmektedir.⁹⁶

Tahir İlyâsî, İstanbul'da bir cenaze merasimi müşahedesini de aktarmaktadır. Fakat onun sözünü ettiği tarzda defin Anadolu'da pek uygulanan türden değildir. İlyâsî ve Halil Rıfat 8 Temmuz Cumartesi günü Üsküdar'da bulunan Semerkandlılar Tekkesi'nde⁹⁷ oturan Kazak Hamza Efendi'ye misafirliğe gitmişlerdir. Tekkenin yakınındaki mezarlığa bir tabut götürüldüğünü gören İlyâsî, İstanbul'da cenaze uygulamasını, özellikle tabutla defni görmek istediği için mezarlığa gitmiştir. Onun aktardığına göre kabir lahitsiz olarak ve derinliği uzun boylu bir kişinin göğsüne gelecek kadar kazıldı. Birçok sarıklı adam kabrin iki-üç arşın uzağına otururken beş-altı kişi kabir etrafında durdu. Âdeta Ruslardakine benzeyen ağaçtan tabutu kabre indirip

⁹³ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 116-117.

⁹⁴ İlyâsî'nin başka bir yerdeki ifadesine göre ise Hilâl-i Ahmer yetkilileri Rusya'daki imamları daha muhtaç olarak görmektedirler. Öğretmenlik veya gazete-dergilerde muharrirlik yapanların durumlarını, imam-müezzinlere göre daha iyi zannettikleri için yardım paketlerini yalnız onlara göndermeyi düşünmüşlerdir. İlyâsî, meselenin tam aksi olmasına rağmen “muallimler daha çok açlık çekmekte” demeyi yakıştıramadıklarını söyler. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 83.

⁹⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 116-117.

⁹⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 120.

⁹⁷ İlyâsî Özbekler Tekkesi için bu ismi kullanmıştır. Bu Tekke için bk. M. Baha Tanman, “Özbekler Tekkesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/121-123.

yerleştirdiler. Tabutun kabre konulmasıyla sarıklı adamlardan biri Mülk sûresini okumaya başladı. Kabre inen adamlardan birisi tabutun kapağını açtı ve mevtayı kibleye çevirip bıraktı. Sonra bıçakla tabutun kapağının ucundan bir miktarını çapraz kesip aldı. Kalan uzunca kısmı ise yeniden tabutun üstüne kapattı. Fakat kesip aldığı kısmı, kapatmadan tabutun üstüne bıraktı. Sonra tabutun üzerine boydan boya tahta yerleştirip çıktılar. Müteakiben üstüne toprak atmaya başladılar. Tabut toprak değmeyecek şekilde çukurda kaldı. Bazıları defin işiyle meşgulken uzakta duran sarıklı okuyucular sırayla Mülk, İhlâs, Felâk, Nâs, Fâtîha, Bakara'nın başı, Âyetü'l-Kürsî ve Âmene'r-Rasûlü'yü okuyup bitirdiler. Fakat kimse onları dinlemiyordu. Defin işi tamamlanınca okuyuculardan birisi el açıp Türkçe dua okudu. Böylece cenaze merasimi tamamlandı. Okuyuculara aralarında taksim etmek üzere biraz sadaka verdiler.⁹⁸

3.5. Sünnet Merasimleri

Günlükte sözü edilen dikkat çekici bir gelenek ise işgal yıllarında bile aksamadan yürütölen sünnet merasimleridir. İlyâsî, İstanbul'da hayrat cemiyetleri yararına sünnet düğünlerinin düzenlendiğini bildirmekte ve İstanbul çevresindeki yazlık yerlerde, halkın kolay ulaşabileceği bir mekânda gösteriye uygun bir bahçe kiralandığını ve çocuklarını sünnet ettirmek isteyenlerin ücretini ödeyerek müracaat etmelerine dair gazetelerde veya özel afişlerde ilânlar verildiğini belirtmektedir. İlyâsî, hemşehrisi Zâbit Abdullah Efendi'nin, 9 yaşındaki oğlu Hâdi'nin Erenköy'de bir bahçede yapılan sünnet düğününde gördüklerini aktarmıştır. Onun gözlemlerine göre Marmara sahiline yakın, her türlü süslerle ve bayraklarla bezenmiş büyük bir bahçede çocuklara yataklar hazırlanmış, onların karşısında tiyatro ve müzik için yer ayrılmıştır. Bir tarafta kadınlar, öte yanda erkekler için sandalyeler dizilmiştir. Doktorlar için ise özel çadırlar kurulmuştur. İki yüz kadar yatak güzel giysiler giydirilmiş çocuklarla dolmuştur. Her bir yatağın yanında çocukların akrabaları ve davet edilen misafirleri vardır. Çocukların yaşlarına uygun oyuncak hediyeler, şeker ve çikolata gibi yiyecekler verilmiştir. Saat 13:00 olunca müzik çalmaya başlamış ve çocuklar teker teker doktorların çadırına götürölmeye başlanmıştır. Sünnet için getirilenler arasında bir yaşından on iki yaşına kadar çocuklar vardır. Sünnet işlemi bitince açık sahnedeki gösteriler başlamış, palyaçolar her türlü gülünç hareketlerle çocukların gönüllerini almaya çalışmışlardır. Gösteriler sadece çocukları değil, büyükleri de memnun edecek özelliindedir. Eğlencede muhtelif milletlerin şarkıları, dansları ve müzikleri yer almıştır. Saat 18:00'da çocuklar

⁹⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 76-77. İlyâsî, tabutun kapağını bu şekilde kesip açık bırakmalarının nedenini anlayamadığını, bunu "küffâra benzemek içindir" diye yorumladığını söylemektedir.

için güldürü özelliğindeki oyunlar tamamlanırken daha çok büyüklere yönelik gösterilerin saat 21:00'da yeniden başlayacağı ilân edilmiştir.

Tahir İlyâsî'yi sünnet merasimine davet eden Zâbit Abdullah Efendi'nin yaşlı kaynanası, Saratov vilâyetinin Kuznetskiy kazasından kırk yıl önce eşiyile beraber İstanbul'a gelmiştir. Sultan V. Murad'ın (1840-1905) kızlarıyla dostluğu olan bu hanım, onları kızının oğlu Hâdi'nin sünnet törenine davet etmiştir. Sultan Murad'ın hanımıyla birçok kızı da merasime gelmişlerdir. Bu kişiler güzel kıyafetleri, nefis ak ipek çarşafı ve açık yüzleriyle bütün halkın dikkatini celbetmişlerdir. Hâdi'nin yanında biraz oturup hediyelerini verdikten sonra oyunları izlemek için kadınların yanına, en öne özel olarak dizilmiş sandalyelere oturmuşlardır.⁹⁹ İlyâsî'nin verdiği bu bilgiler işgal yıllarında İstanbul'da hayatın normal devam ettiğini göstermektedir.

4. Tahir İlyâsî'nin Bazı Görüşleri

İlyâsî, günlüğünde hem ziyaret ettiği bir kısım kişilerle hem de medrese hocaları ve öğrencilerle yaptığı ilmî müzakereler vesilesiyle¹⁰⁰ muhtelif konulardaki düşüncelerini de aktarmaktadır. Mesela o, rasathâne müdürüyle görüşmelerinden ve onunla önemli konuları tartıştıklarından söz etmektedir. Hatta onun en geniş yer verdiği konulardan biri, rasathâne ziyareti ve müdürüyle görüşmesidir. İlyâsî'nin verdiği bilgilere göre büyük ulemâdan olan rasathâne müdürü Fatin Bey,¹⁰¹ İstanbul ve Avrupa'da önemli bir yer alacak derecede matematik okumuş ve birçok mektep ve medresede muallimlik ve müderrislik yapmıştır.¹⁰²

18 Temmuz 1922 Salı günü gerçekleşen rasathâne ziyaretinde dört-beş saat çay sohbeti sürmüş ve daha çok hilâlin ru'yetle mi yoksa hespla mı tespit edileceği meselesi konuşulmuştur. İlyâsî, ehl-i heyet nezdinde makbul olan hesaplamanın esas alınmasında şer'an hiçbir engel olmadığı fikrini öne sürmüş; Fatin Bey ise "(Ramazan) hilâlini görünce oruç tutunuz, (Şevval) hilâlini görünce bayram yapınız"¹⁰³ hadisini zâhirî anlamından farklı düşünmeye gerek olmadığını söyleyerek eskiden beri devam

⁹⁹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 94-97. İlyâsî, gündüz gösterileri saat 18:00'da tamamlanınca oradan ayrılmıştır. Fakat halk geceyi oyunları seyrederek geçirmekte, ertesi gün öğleye doğru bütün çocuklar ve büyükler oradan ayrılmaktadır.

¹⁰⁰ Mesela o, 9 Temmuz Pazar günü akşama doğru Ahmed Efendi Emirhan'ın evine gittiğini, orada yiyip içtikten sonra uzun saatler tasavvuf ve İslâm mezhepleri hakkında müzakereye bulduklarını ve gece orada kaldığını söylemektedir. Bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 77.

¹⁰¹ Fatin Bey hakkında bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 87, dip. 210.

¹⁰² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 87-88.

eden ru'yetin esas alınması gerektiği görüşünü savunmuştur. Buna karşılık İlyâsî ise ru'yetin kabul edildiğinde bayram ve tatil günlerinin önceden bilinemediğini ancak ayın doğduğu şahitlerle ispat edilip top atıldığında bilindiğini, önceden belli olmamasının pek çok istenmeyen sonuçlarının ve zararlarının olduğunu, aybaşları konusunda cetvel oluşturulmasını, bunun için kesin bir yol tutulması gerektiğini ve hesabın kabulünden başka kesin bir yolun olmadığını savunmuştur. Fakat kimse onun fikrine katılmamıştır. İlyâsî, şeriatın dükkanların haftada bir gün kapatılmasını, mesai saatlerini ve bayram tatillerini belirlemediğini ileri sürmüş ancak rasathâne müdürü şeriatın ru'yeti emrettiğini ve dinin emirlerini medâr-ı iftihâr kabul edeceğini söylemiştir. İlyâsî bu sözlere teessüf ettiğini söyleyip itiraz etmiş ve şeriatın amel için kolay bir yol olan ru'yeti esas aldığı, Hazret-i Nizam'ın¹⁰⁴ matematikle bilinecek bir meseleyi halletmek ve kamerî ayların sonunu açıklamak için "sûmû li ru'yetihî (ay görünce oruç tutunuz)" demediğini ve kamerî ayın sonunu belirlemenin onun vazifesi olmadığını ileri sürmüştür. Bir süre daha devam eden muhabbetten sonra Fatin Bey'le vedalaşarak rasathânedeki ayrılımlardır.¹⁰⁵ İlyâsî'nin aksine rasathâne müdürünün hesabı değil, ru'yeti savunması da vurgulanması gereken bir durumdur.

Kayda değer diğer bir husus ise İlyâsî'nin rüya hakkındaki açıklamalarıdır. O, 21 Haziran Çarşamba gecesi rüyasında öğle vaktinde Veli Kary'nın Kazan'daki evine gitmiş, hizmetçi kız kapıyı açıp hemen yüzüne geri kapatmış ve "vakitsiz gelmişsin" demiştir. İlyâsî, bu rüyasını arkadaşı Ubeydullah Efendi'ye anlatmış ve "Yoksa biz İstanbul'a giremeyecek miyiz?" diye sormuştur. Ubeydullah, "Hayır, biz artık İstanbul'a girmiş sayılırız. Ama Mısır'a gidemeyebilirsiniz" demiştir. İlyâsî, gerçekleşme ihtimâli az olduğundan genellikle rüyaya fazla iltifat etmediğini, bu sebeple gördüğü rüyaları anlatıp yorumlama âdetinin olmadığını ve rüyaları fazla önemsemediğini söylemektedir. Bu rüyayı Ubeydullah Efendi'ye anlatmasını ise işsizlik ve Kazan'ı özlemekle izah etmektedir. Diğer taraftan hayatında pek garip ve gerçekleşen rüyalar gördüğünü de belirten İlyâsî, yorumları on-on beş yıl sonra ortaya çıkan rüyalarının olduğunu, buna rağmen düşe önem vermeyi, onları anlatmayı ya da yorumlamayı mâkul

¹⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-şâhih* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Savm", 5, 11; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, Müslim, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Sıyâm", 3-4, 7-9.

¹⁰⁴ Hz. Peygamber için böyle bir tavsifin İlyâsî veya Rusya âlimleri tarafından başka bir kullanımına rastlamadık.

¹⁰⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 89-91. İlyâsî, Türkiye'de tek olan bu rasathânenin âletlerinin çok eksik olduğunu ve buna çok üzüldüğünü de söylemektedir.

görmediğini söylemektedir. Bunun sebebi, sonunda kişinin yersiz korkuya ve vesveseye düşmesine ya da hayal kurmasına sebep olması, rüya yüzünden vesveselenen pek çok kişiyi görmesi, bu vesvesenin giderek din ve dünya işlerinin gerilemesine, ruhî ve bedenî hastalıklara sebep olmasıdır.¹⁰⁶ Belirtmeliyiz ki, onun rüyasının Mısır'a gidemeyeceği şeklinde yorumlanması da gerçek olmuştur.

İlyâsî'nin merak ettiği ve sürekli araştırdığı konulardan birisi erken dönemde yazılan mushaflardır. O, 28 Temmuz Cuma günü Kurbanali ile Medine'ye dair bilmek istediği bazı hususları öğrenmek için Medine'nin meşhur ulemâsından olan Abdurrahman İlyas Paşa'yı ziyarete gitmiştir. İlyâsî, Medine'yi çok iyi bilen İlyas Paşa'ya Medinelilerin mîkât sınırı olan Zülhuleyfe'nin yerinin açıkça bilinip bilinmediği, Vâdi-i Akîk, Peygamberimiz'i (s.a.v) hicret esnasında Medinelilerin karşıladığı Seniyyetü'l-vedâ ve Rebeze'nin neresi olduğu, bazı hadislerde zikredilen “nerd” oyununun günümüzde hangi isimle anıldığı sorularını sormuş ve kısa cevaplar almıştır.¹⁰⁷ “Günümüzde Medine-i Münevvere'de Mushaf-ı Osman mahfûz mu?” sorusuna ise “Hz. Osman'ın şehâdeti sırasında önünde olup ‘fe seyefike hünullâh’ kelime-i tayyibesine kanı sıçramış olan mushaf, Harb-i Umûmî'ye kadar Medine-i Münevvere'de Hücre-i Saâdet'te asılı duruyordu. Arapların Türklere karşı kıyâmı vaktinde, Türkler bütün âsâr-ı müteberrike ve kütüphaneleri, kendileriyle birlikte alıp gittiler. Kütüphaneleri Şam'da bırakıp Mushaf-ı Osmânî ile âsâr-ı âtika-i müteberrikeyi İstanbul'a getirdiler. Bugün de Hırka-i Saadet Dairesi'nde mahfûz” cevabını almıştır. İlyâsî, ilk sorulara verilen cevapların, Medine'deyken yaptığı araştırmaları takviye ettiğini fakat mushaf hakkındaki cevabın kendisi için yeni bir bilgi olduğunu söylemektedir. O, böyle bir mushafın Medine'de olup olmadığından haberinin olmadığını hatta 1913 yılında Kazan'dan Medine'deki Şeyh Abdülkadir et-Trablusî'ye bir mektup yollayarak bu mushafın mevcudiyetini sorduğu halde cevap alamadığını ve kendisi Medine'de bulunduğu sırada ise araştırma imkânı bulamadığını belirtmektedir.¹⁰⁸

İlk yazılan mushaflarla yakından ilgilenen İlyâsî'nin düşüncesine göre böyle bir mushafın hatt-ı kûfiyle yazılması ve “Onlara karşı Allah sana yeter” (Bakara 2/137) anlamındaki âyetin üstünde kan izlerinin olması veya Hücre-i Saâdet'te asılıp hürmetle muhafaza edilmesi “Mushaf-ı Osmânî”nin gerçekliğini göstermez. Günümüzde “Mushaf-ı Osmânî” olduğu iddia edilen beş-altı mushaf vardır ve her birinde kan izleri

¹⁰⁶ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 45-46.

¹⁰⁷ Abdurrahman İlyas Paşa'nın bu sorulara cevapları için bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 101-102.

¹⁰⁸ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 102-103.

görülmektedir. Bunlardan birçoğunu görmüş olan İlyâsî'ye göre bunların hiçbirinin “Hz. Osman nüshası” ya da Kütüphane-i Umûmiyye ile Fatih Kütüphanesi’ndeki nüshalar gibi “Hz. Ali ve Hz. Ömer nüshaları” olduğu kesin olarak söylenemez. Bu mushafların sahâbe asrında yazılmış olmaları mümkündür. Fakat bunların hiçbiri hakkında kesin hüküm verilecek bir sened olmadığı gibi sahih bir sened bulma ihtimali de yoktur. Semerkand’dan getirilip Petersburg’da muhafaza edilen nüsha ile İstanbul ve Mısır’da saklanıp Hz. Osman ve Hz. Ali’ye nispet edilen nüshalar için “pek eski mushaflar” demekten fazlası, lüzumsuz işlerle iştigalden ibarettir.¹⁰⁹

İlyâsî'nin geniş yer verdiği ve görüş belirttiği hususlardan biri de “Rahmet-i İlähiyye” olarak nitelendirilen ve Müslüman olmayanların da cennete girip giremeyeceği hakkındaki tartışmalardır.¹¹⁰ Rusya’da ilk defa Mûsâ Cârullah (öl. 1949)¹¹¹ tarafından tartışmaya açılan “Rahmet-i İlähiyye” meselesi ilk defa 1910 yılında Mısır’da çıkan *Tezkire* isimli Arapça bir gazete tarafından başlatılmıştır. Aynı yıl içinde Kazan’daki Muhammediye Medresesi’ne gönderilen gazetenin ilgili nüshalarıyla meseleden haberdar olan Mûsâ Cârullah, bu konuyu tartışmaya açmıştır. İlyâsî'ye göre Mûsâ Cârullah, kitaplarında ele aldığı bütün meselelerde olduğu gibi bu konuyu da başlatıp tanıtma şerefini üstlenmiş, İslâm âleminde ondan önce ve sonra hiç kimsenin dokunmadığı bir meseleyi ele almak ve onu İslâm hukukuna göre halletmek Mûsâ Efendi’nin şerefine kalmış gibidir. Mûsâ Efendi *Tezkire* ile yetinmeyip “bütün kâfirlere rahmet-i İlähiyyeyi ta’mîm kılmıştır.”¹¹²

¹⁰⁹ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 101-105. İlyâsî devamla Arap dilleri hakkında bazı sorular sorduğundan da bahsetmektedir.

¹¹⁰ İlähî rahmetin umumiliğine dair Rusya’daki âlimler arasında yapılan tartışmaların başlangıcı ve tarihî seyri hakkında geniş bilgi için bk. Rifat Suyargulov, *XIX. Asırda ve XX. Asrın Başlarında İdil-Ural Bölgesi Cedîçilerinin Temel Kelâmî Meselelere Bakışları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 178-232. Mûsâ Cârullah’ın rahmet-i İlähiyenin umumiliği hakkındaki görüşleri için bk. İbrahim Maraş, “Tasavvuf Anlayışı ve Rahmet-i İlähiyenin Umumiliği Meselesi”, *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949 I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 87-96.

¹¹¹ Mûsâ Cârullah’ın muhtelif konulardaki görüşleri için bk. *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949 I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).

¹¹² Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 67-68. Söz konusu tartışma *Tezkire*’de “Bir adam delâil-i tevhîde ittıla’ ve îzân sonunda delâil-i nübüvvete ve sem’iyyâta hiçbir şekilde gönlü karara varamazsa ve bununla birlikte fikir yürütmeyi -hakkı bulmaya çalışmayı- bırakmazsa o kişi Allah indinde necâta müstahak olabilir mi?” şeklindedir. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 68.

Sûfîlerden esinlenerek Allah'ın rahmetinin bütün insanları kuşatıcı olduğunu düşünen Mûsâ Cârullah'ın "Rahmet-i İlâhiyye" adlı makalesi 1911'de Orenburg'daki Türkçe *Şûra* dergisinde yayımlanınca kendisi Rusya'daki "Kadîmci" âlimlerin saldırısına uğramıştır. Hangi dinden olursa olsun, insanların âhirette sonsuz azap içinde kalmayacakları görüşü onun bazı Müslümanlar tarafından istenmeyen şahıs ilân edilmesine neden olmuştur.¹¹³

"Rahmet-i İlâhiyye" tartışması zamanla İstanbul ulemâsına da ulaşmıştır. Hatta şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi bu konuda İlyâsî'nin değerlendirmesiyle "pek güzel bir reddiye" olan *Yeni Müctehidlerin Kıymet-i İlmiyesi* ismiyle bir kitap telif etmiştir.¹¹⁴ Ona göre bu kitap "esaslı delillere istinaden yazılmış", "Mûsâ Efendi'yi pek yumuşak ama pek acı eleştirmiş ve onu çiğneyip bir kenara atmış"tır.¹¹⁵ Mûsâ Cârullah'ın düşüncelerini takdir eden İlyâsî bu konuda onun gibi düşünmemektedir.

Sonuç

İdil-Ural bölgesi âlimlerinden Tahir İlyâsî ve Ubeydullah Bûbî'nin Türkiye'ye geldiği dönemde, İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun bir kısmı işgal altındadır. İlyâsî'nin günlüğünde yer alan Ankara ve İstanbul hükümetlerinin durumu, hâkimiyet sınırları ve gelecekleri hakkındaki tahminleri dikkate değer özelliktedir.

İlyâsî, İstanbul'da bulunduğu sürede iyi bir gözlemci olarak Osmanlı toplumunun sosyal yapısı ve iktisadî durumu ile birlikte insanların dinî duygu ve düşünceleri hakkındaki müşahedelerini günlüğüne yansıtmıştır. O, cuma, cenaze ve bayram namazları gibi ibadetlerin edası; imam, hatip, vâiz ve müezzinlerin sosyal ve iktisadî durumları, görev alanları, vaazlarda dile getirdikleri konular ve görevlerindeki eksiklikler gibi hususlarda gözlemlerini aktarmıştır. İlyâsî'nin cuma namazlarının edası, hutbeler, imam, müezzin ve vâizler hakkındaki eleştirileri ise bazen hakaret derecesine ulaşmaktadır. Bu hususlardaki takdîrî ifadeleri ise oldukça sınırlıdır. Camilerde cemaatin azlığı, hutbelerin seviyesizliği, bazı hurafe ve bid'atlar onun tenkit ettiği

¹¹³ Ahmet Kanlıdere, "Mûsâ Cârullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/214-216; a.mlf., *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah, Hayatı-Eserleri-Fikirleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 55; Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 67, dip. 162. Mûsâ Cârullah'a yazılan bazı reddiyeler için bk. Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 68, dip. 168.

¹¹⁴ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 68.

¹¹⁵ Tahir İlyâsî, *İstanbul Hatıratı*, 69. İlyâsî'nin söz konusu eser sebebiyle Mustafa Sabri Efendi'yle görüşme planının gerçekleşmediği yukarıda ifade edilmişti.

hususların başında gelmektedir. Cuma hutbe ve vaazlarında işgalle ve savaşla ilgili bir ifade ise neredeyse yer almamıştır.

Kendi memleketindeki imam, muallim ve müderrislerle İstanbul'dakilerin karşılaştırmasına da yer veren İlyâsî, ayrıca din görevlilerinin ve halkın İslâm'ın bazı ilkelerine aykırı hareketlerinden esefle söz etmiştir. Kazanlı âlimin bilhassa Türkiye'deki dinî hayat ile Rusya Müslümanları ve özellikle kendi çevresi arasında yaptığı kıyaslamalar az da olsa Kazan Tatarlarının dinî düşünce ve tatbikatları hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Daha önce Türkiye'ye göç etmiş Kazan ve Kırım Tatarlarından da ayrıntılı olarak bahseden İlyâsî'nin günlüğünden İstanbul'da, birçoğu ile onun önceden tanıştığı çok sayıda Tatar münevver bulunduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'da kaldığı günlerde sık sık evine misafir olduğu müderris, doktor, mühendis, bürokrat, asker, gazeteci, imam ve müezzin gibi şahıslardan söz etmiştir. Tahir İlyâsî'nin verdiği bilgilere göre Osmanlı'nın son döneminde ve genç Cumhuriyet'in ilk yıllarında çok sayıda Kazan, İdil-Ural ve Kırım'dan önemli şahıslar çeşitli devlet kurumlarında, medreselerde, ticarî hayatta ve basında görev üstlenmişlerdir.

İlyâsî'nin verdiği bilgilere göre İstanbul'da çok sayıda Tatar öğrenci bulunmaktadır. O, ziyaret ettiği birçok medresede hemşehrisi olan öğrencilerle ilmî müzakerelerde bulunmuş ve onların kitaplarından istifade etmiştir. İstanbul'daki yayın faaliyetleri ve bazı matbu eserlerden de bahseden İlyâsî, okuduğu ve incelediği bir kısım kitapların isimlerini de zikretmiştir.

Said Halim Paşa tarafından satın alınan ve İstanbul'a getirilen Katanov'un kütüphanesi hakkında İlyâsî'nin verdiği bilgiler de vurgulanması gereken bir husustur. Yine Kazan bölgesinden birçok kişinin İstanbul'daki hayatlarına ve faaliyetlerine dair anlattıkları, "Kazan Tatarlarının İstanbul'daki hayatı" açısından önemlidir.

Yardım talebi için Türkiye'ye gelmiş olan İlyâsî, İzmirli İsmail Hakkı ve son Osmanlı şeyhülislâmı Mehmed Nuri Efendi gibi önemli şahsiyetlerle de bir araya gelmiştir. Bazı görüşlerini takdir ettiği sâbık şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile yapacağı önemli bir görüşme ise iletişim kopukluğu sebebiyle gerçekleşmemiştir. Rasathâne müdürü Fatin Bey ile yaptığı ru'yeti hilâl tartışması ve rasathâne müdürü yerine onun hilâlin tespitinde hesabı savunması da zikredilmesi gereken bir husustur.

İlyâsî, İstanbul ve Anadolu'nun işgali ve toplumsal hayata yansıması hakkında bazı bilgiler vermiştir. Yunanlıların işgali altında bulunan yerler, İstanbul ve Ankara hükümetlerinin halk nazarındaki konumu, Yunanlıların yeni saldırı yapacaklarına dair söylentiler, Büyük Taarruz'un hazırlıkları ve gazetelerde yer alan haberler bunlar arasındadır.

İlyâsî'nin satır arası sözünü ettiği ve bazı şahıslarla müzakere ettiği veya tartıştığı bir kısım konular mevcuttur. Onun görüşlerinin Rusya'daki Cedîdciler'le örtüştüğünü söylemek mümkün olmakla birlikte farklı düşündüğü bazı hususların varlığı da söz konusudur.

Kaynakça

- Ahmetcanov, Marsel. "Tahir İlyâsî". *Gasırlar Avazı (Eho Vekov)* 3-4 (2010), 167-170.
- Battal-Taymas, Abdullah. "Türk Dünyasında Usulücedid Hareketi". *Türk Kültürü* 18 (1964), 119-125.
- Battal-Taymas, Abdullah. *Kazan Türkleri - Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Devlet, Nadir. "Âlimcan Barudî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Devlet, Nadir. "Türkiye'ye Katkıda Bulunan Tatar-Başkurtlar". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*. 161-173. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Eyice, Semavi. "Fethiye Camii". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/460-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gimazova, Rafilya. "1895 Yılına Kadar 'İş Bubi' Medresesi'nin Gelişimi Tarihi". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Haziran 2005), 51-60.
- Gurulkan, Kemal vd. *Osmanlı Belgelerinde Kazan*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005.
- İnalcık, Gülcan. "Nikolay Fedoroviç Katanov'un Kütüphanesinin Türkiye'ye Getirilmesine Dair Bir İnceleme". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 361-376.
- İpek, Nedim. "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tabiiyetine Geçmesi (1911-1917)". *Tarih ve Toplum* 145 (Ocak 1996), 14-19.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese-Osmanlı Dönemi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kanlıdere, Ahmet. *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah, Hayatı-Eserleri-Fikirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kanlıdere, Ahmet. "Mûsâ Cârullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/214-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Kanlıdere, Ahmet. *Reform within Islam: the Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars, 1809-1917: Conciliation or Conflict?*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- Kılınç, Arzu. "Önsöz ve Giriş". *İstanbul Hatıratı 1922*. Mlf. Tahir İlyâsî. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019.
- Kılınç, Arzu. "II. Abdülhamid Döneminde İdil-Ural Müslümanlarıyla Dini ve Kültürel İlişkiler". *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Selanik, 20-21 Şubat 2014*. 1/243-276. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kılınç, Arzu. "II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları". *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*. Haz. Mehmet Metin Hülagü vd. 1/265-279. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.

- Kılınç, Arzu. “Polojenie Rossiyskih, Turetskih i Volgo-Uralskih Tatar na Blijnem Voctoke Nakanune Pervoy Mirovoy Voynı”. *Narodı Povoljya i Priuralya Mejdu Revlyutsiyami (1905-1917 gg.)*. ed. İ. K. Zagidullin vd. 249-270. Kazan: İstitut İstorii im. Ş. Mardjani, 2017.
- Kılınç Ocaklı, Arzu. “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu’ya Göçler”. *Türkler*. 21 Cilt. ed. Hasan Celal Güzel vd. 13/1615-1633. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kırımlı, Hakan. “Kırım’da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye’den Giden Yardım (1921-1922)”. *Belleten*. 75/274 (Aralık 2011), 881-952.
- Köstüklü, Nuri. “1920’li Yılların Başlarında Kırım ve Kazan Türkleri’nin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye’nin Yardımları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 27/80 (Temmuz 2011), 293-324.
- Maraş, İbrahim. “Tasavvuf Anlayışı ve Rahmet-i İlâhiyenin Umumiliği Meselesi”. *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999*. 87-96. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mete, Ömer Faruk. “Cuma Vâizliği”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/271. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Monguş, Zoya Mıytpıyylaevna. “N. F. Katanov’un İstanbul’daki Kütüphanesi”. çev. Sevim Hacıoğlu. *Türkiyat Mecmuası* 21/2 (Aralık 2011), 446-451.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî. *el-Câmiu’s-sahîh*. 5 Cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, ts.
- Ocaklı, Arzu. *İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Neden ve Sonuçları (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başı)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949) I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).
- Remiyev, İsmail - Davutov, Reis. “Edebi Süzlik: İlyâsî Tahir Ahmetcan Ulı”. *Tatarstan* (1993), 1/86.
- Suyargulov, Rifat. *XIX. Asırda ve XX. Asrın Başlarında İdil-Ural Bölgesi Ceditçilerinin Temel Kelamî Meselelere Bakışları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Husnü’l-muhâdara fi târîhi Mısır ve’l Kâhire*. thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrahim. Mısır: Dâru İhyâî’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1387/1967.
- Şen, Ziya. “Hz. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushafların Akibeti”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2014), 31-50.
- Tahir İlyâsî. *İstanbul Hatıratı 1922*. haz. Arzu Kılınç. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019.
- Tanman, M. Baha. “Özbekler Tekkesi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Türkoğlu, İsmail. *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

- Türkoğlu, İsmail. “Mûsâ Akyiğitzâde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Abdürreşid İbrahim”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/295-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.